

ÇAĞLAR KEYDER
Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne

İletişim Yayınları 952 • Araştırma-İnceleme Dizisi 155

ISBN-13: 978-975-05-0181-4

© 2003 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-5. BASKI 2003-2013, İstanbul

6. BASKI 2016, İstanbul

EDITÖR Tansel Güney

KAPAK Utku Lomlu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Elçin Gen

BASKI ve CILT Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3

Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ÇAĞLAR KEYDER

Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne



ÇAĞLAR KEYDER 1947 yılında İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğretimini İstanbul'da tamamladıktan sonra ABD'de lisans ve doktora eğitimi gördü. 1969 yılında ODTÜ Ekonomi Bölümü'ne asistan olarak girdi. ODTÜ'deki öğretim üyeliği 1982'ye kadar devam etti. Bu tarihten sonra New York Eyalet Üniversitesi Binghamton Kampüsü'nde Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesi oldu. Halen Binghamton'da ve 1994'ten beri Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyeliği yapmaktadır. Türkiye Bilimler Akademisi üyesi olan Çağlar Keyder, Oxford, Chicago, California ve Washington Üniversitelerinde de değişik dönemlerde ders verdi. Keyder'in ilk kitabı 1976 yılında Birikim Yayınları'ndan yayımlanan *Az gelişmişlik, Emperyalizm ve Türkiye*'dir. 1978 yılında *İngiltere-Fransa Karşılaştırmalı 19. Yüzyıl İktisat Tarihi* (P. K. O'Brien ile beraber) adlı kitabı, 1982'de ise *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, 1923-1929* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993) başlıklı tezi yayımlandı. 1987 yılında Verso Yayınları tarafından *State and Class in Turkey* adıyla yayımlanan kitabının Türkçesi 1989'da *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* adıyla İletişim Yayınları'ndan çıktı. 1975 ile 1985 arasında tarımsal yapılar ve dönüşümler üzerine bir dizi makale yazmış, yine bu yıllarda Osmanlı toplumsal yapısı üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır. 1993'te yayımlanan *Ulusal Kalkınmacılığın İflası* (Metis Yayınları, 1993) adlı kitabında global dönüşümler ve bu dönüşümlerin Türkiye'ye etkileri incelenir, 1999 yılında basılan derlemesi *İstanbul: Küreselle Yerel Arasında* (Metis Yayınları, 2000) ise aynı dinamiklerin kenttsel etkilerini çözümlenmeye yöneliktir.

İÇİNDEKİLER

Giriş	9
BİRİNCİ BÖLÜM	
<i>İmparatorluğun Sonu</i>	19
1 Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyişi ve çöküşü	21
2 Birinci Dünya Savaşı arifesinde liman şehirleri ve politika	47
İKİNCİ BÖLÜM	
<i>Ulus-Devlet</i>	71
3 Bir milliyetçilik tarihi ve coğrafyası	73
4 Nüfus mübadelesinin Türkiye açısından sonuçları	97
5 Güney Avrupa modernitesi ve değişim	121
6 Mısır deneyimi ışığında Türk burjuvazisinin kökeni	141
7 Cumhuriyet devleti ne kadar güçlüydü?	181

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

<i>Ulus-Devlet Sonrası</i>	205
8 Globalleşme ve devlet	207
9 AB ile ABD arasında Türkiye	225

Bu kitapta yazar tarafından gözden geçirilmiş biçimleri yayınlanan makalelerin ilk versiyonları şu kaynaklarda yer almaktadır:

- “Osmanlı İmparatorluğu’nun Gerileyişi ve Çöküşü”: “The Ottoman Empire”, Karen Barkey ve Mark von Hagen, ed., *After Empire: Multiethnic Societies and Nation-Building* (Boulder: Westview, 1997).
- “Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Liman Şehirleri ve Politika”: “Port-Cities and Politics on the Eve of the Great War”, *New Perspectives on Turkey*, Güz 1999.
- “Bir Milliyetçilik Tarihi ve Coğrafyası”: “A History and Geography of Turkish Nationalism”, Faruk Birtek ve Thaila Dragonas, ed., *State and Nation in Greece and Turkey* (Londra: Frank Cass, 2004’te yayınlanacak).
- “Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları”: “The Consequences of the Exchange of Populations for Turkey”, Renee Hirschon, ed., *Crossing the Aegean* (Oxford: Berg-hahn, 2003).
- “Güney Avrupa Modernitesi ve Değişim”: *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Fikret Görün’e Armağan, 26, 3-4, 1999.
- “Mısır Deneyimi Işığında Türk Burjuvazisinin Kökeni”: “The Genesis of a Turkish Bourgeoisie in Light of the Egyptian Experience”, Ayşe Öncü, Saad Eddin İbrahim ve Çağlar Keyder, ed., *Developmentalism and Beyond: Society and Politics in Egypt and Turkey* (Kahire: AUC Press, 1994).
- “Cumhuriyet Devleti Ne Kadar Güçlüydü?»: *Uluslararası Atatürk ve Çağdaş Toplum Sempozyumu* (Ankara: Kültür Yayınları, 2003).
- “Globalleşme ve Devlet”: Meryem Koray, ed., *Küreselleşme ve Ulus-Devlet* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, 2001).

Giriş

Bu kitabın başlığı yeni bir döneme girdiğimizi ima ediyor: Yeni imparatorlukların oluşmaya başladığı bir dönem. Osmanlı Devleti eski tür bir imparatorluktu; kendini modern bir devlete dönüştürme çabası içinde gerekli değişimi başaramadı ve dağıldı. Türkiye Cumhuriyeti ise ulus-devlet modelini çok yakından izledi, bu modele uygun milliyetçiliği, ulusal kimliği, sınıf yapısını ve yönetim biçimini gerçekleştirdi. Fakat küreselleşme döneminde ulus-devletlerin eski biçimde devam etmelerine imkân yok. Dışarıda ve içeride hükümlerliklerinden taviz vermeye mecbur kalıyorlar. Türkiye açısından bakıldığında Avrupa Birliği adaylığı yeni tür, uluslar-üstü bir yönetim biçiminin parçası olma ihtimalini gündeme getiriyor. Buradaki makaleler bu yüz yıllık tarihe bakışlar olarak görülebilir. Farklı forumlarda değişik amaçlarla yazılmış olmalarına rağmen hepsi ulus-devlete karşı duyulan kuşkunun izlerini taşıyor. Bu nedenle de eski imparatorluğun gerçekleşmemiş dönüşüm potansiyeli üzerinde duruluyor, Cumhuriyet Türkiye'sinin aşırılıklarına işaret ediliyor, içinde olduğumuz dönemin yol açtığı olanaklar iyimser bir yorumla sergileniyor.

Bu derlemenin ilk bölümündeki yazılar Osmanlı İmparatorluğu'nun (Memâlik-i Osmaniye'nin) çözülmesini, çözülme sürecindeki siyasî ve toplumsal potansiyelleri, projeleri ve oluşan sonuçları ele alıyor. İkinci bölümde imparatorluğun en büyük vârisi Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna, işleyişine ve sınıf dengelerine ilişkin değerlendirmeler var. Son bölümde ise, küreselleşme çerçevesinde, ulus-devletlerin hükümlerinin zayıfladığı dönem anlatılıyor. Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin çözülme-kurulum-çözülme döngüsünde dünya koşulları içinde oluşan üç ayrı devlet biçimi ve bu devlet biçimlerinin toplumla, toplumdaki sınıflarla, toplumsal değişimin getirdiği dönüşümlerle olan ilişkileri ele almıyor.

* * *

Ulus-devletlerin toplumla ilgili belirgin bir projeleri vardır: Devletin amacı, açıkça ilan edilmese dahi, toplumu türdeşleştirmektir. Çünkü devlet modernleştiricidir, herkese aynı hukuku uygulamaya mecburdur, her vatandaş aynı şeyleri öğrenecek, aynı okullarda öğrenim görecektir, herkes aynı dilde konuşacak, aynı kitapları okuyacaktır. Ülkenin farklı coğrafyalarındaki meydanlar, heykeller birbirine benzeyecek, aynı ulusal kahramanlara ağıt yakılacaktır. İmparatorluklar ise bu konularda farklılığı kabul eden bir tavır alırlar. Hatta imparatorluğu tanımlarken kullanabileceğimiz en ayırt edici kriter bu olabilir: Din, dil, köken, ırk vb. yönlerden farklı toplulukların kendilerini ayırt edici olarak gördükleri herhangi bir vasfı bir grup tanımı olarak kabul etmesi ve bu tanıma göre değişik uygulamaları sürdürebilmesi. Tabii, her imparatorlukta bir de devletin kendi eliti vardır, farklı gruplardan gelen kişiler bu elitin parçası olmak istiyorlarsa o elitin kullandığı dili, onların kültürünü benimsemek durumundadırlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda bü-

rokratik elit “Osmanlıca” konuşuyordu, göstermelik de olsa aynı dindendiler, kendi dinlerini, etnik gruplarını, dillerini, kabilelerini geride bırakıp imparatorluk elitine mensubiyeti kabul etmişlerdi. Rumelili, Türk, Kürt, Arap, Hıristiyan kökenli olmaları sorun teşkil etmiyordu; önemli olan elitin ortak düşünce tarzını ve devlete sadakatini paylaşmalarıydı. Aynı olguyu Roma İmparatorluğu’nda da görebiliyoruz.

İmparatorlukların bir dökümünü yaptığımız takdirde şu iki boyut üzerinden bir değerlendirme mümkün gözüküyor: Birincisi elitin kompozisyonu ne kadar çoğulcu idi, yani farklı yerlerden, dillerden, dinlerden, ırklardan gelen kişiler için elite intisap etmek ne kadar mümkündü? İkincisi ise imparatorluk tebaadaki farklılığın üzerine herhangi bir hiyerarşi kuruyor muydu? Bir grup (örneğin Türkler veya Sünniler) diğerlerine nazaran üstün mü görülüyordu? İmparatorlukları yüceltmek ve ulus-devletin aşırı türdeşleştiriciliği karşısında daha toleranslı olduklarını söyleyerek savunmak istersek, şöyle bir ideal durumdan söz edebiliriz: Elit gerçekten çokkültürlüdür, potansiyel olarak herkes elite katılabilir, bürokratik yükselme, yeteneğe ve başarıya bağlıdır. Aynı zamanda imparatorluk devleti farklı topluluklara karşı eşit şekilde davranır; yani kayırılan, diğerlerinden üstün görülen bir grup yoktur. Osmanlı İmparatorluğu’nun bu ideal duruma uyduğunu söylemek zor; fakat örneğin İngiliz veya Fransız sömürgeci imparatorluklarla veya iki dünya savaşı arası denenen ırkçı Alman ve Japon imparatorluklarıyla karşılaştırıldığında Osmanlı örneğinde elit çok daha içerici, devlet de daha eşitlikçi gözüküyor. Aynı boyutlarda değerlendirmeye devam edersek, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Osmanlı örneğine daha yakın gözüküyor; Sovyetler Birliği ise her iki boyutta da ideale daha çok yaklaşmış.

İdeal bir imparatorluk modeli üzerinde durmanın nedenlerini açıklamadan önce bu modelin somutta nasıl işlediğine

dair önemli bir gösterge olarak hukuk sorununu irdelemek istiyorum. İmparatorlukta ideal olan, farklı cemaatlerin farklı hukuk düzenlerini devam ettirmeleridir. Yine de, örneğin, Osmanlı Devleti'nde olana benzer şekilde, devletin ortak sorunları çözmek, devlet çıkarlarını korumak amacıyla koyduğu kurallar ve kanunlar vardır ve bunlar tüm tebaayı bağlar. Bu düzeyde akılcı ve formel (kendi içinde tutarlı ve hukuk dışı kaygıları kaale almayan) bir hukuk uygulanır. Fakat, aynı zamanda, her tanımlanmış topluluğun içişlerini düzenleyen, kişilerin evlilik, miras ve cemaat içi sorunlarını halleden, kendi özel hukukuna saygı gösterilir. Bu hukukun daha az formel ve daha çok cemaati gözetici olmasına izin verilir; yani cemaatlerin içişlerini yürütmekte belli bir özerkliği olduğu, her cemaatin kendini idame ettirmek isteyeceği kabul edilir. Bu nedenle cemaatin bütünlüğünü tehdit edici bir türdeşleşme dayatılamaz. Benzer şeyleri cemaatlerin iç yönetim yapıları açısından da söyleyebiliriz. Somutlarsak, Osmanlı Devleti hiçbir Kürt aşiretine gidip iç hukukunu veya aşiret reisini, şeyhini seçme şeklini değiştirmesini istemedi; hahambaşına kendi cemaat işlerini nasıl yürütmesi gerektiğine dair talimat vermedi; Patrikhane'nin içişlerine karışmadı. Sömürgeci imparatorluklarda da iç hukuka genelde dokunulmadı, fakat örneğin İngilizler bu hukukun formelleşmesini isteyerek esnekliğini sınırladılar, böylece işlevselliğini bir derece yitirmesine sebep oldular.

Tanzimat'la başlayan dönemde devlet (saray ve bürokratlar) imparatorluğu modernleştirmeye çalıştı, bu modernleştirmeyi tıpkı ulus-devlet örneğindeki gibi, hukukun türdeşleşmesi, cemaatlerin öneminin azalması ve bireylerin eşitliğine dayalı bir vatandaşlık yoluyla tahayyül etti. Yani Osmanlı İmparatorluğu, kendini cemaat olarak görebilecek bir ulus yaratmadan, milliyetçiliği yerleştirecek mekanizmaları kullanmadan, ulus-devlet örneğinde öngörülen bir

modernleşmeye erişebilecekmiş gibi hareket etti. Oysa Osmanlıcılık ideolojisi, en etkili olduğu dönemde dahi, elite has bir düşünce olarak kalmıştı. Halka yayılma ihtimali neredeyse hiç yoktu, ayrıca böyle bir yayılmayı sağlayabilecek okur-yazarlık, okullar ve diğer iletişim mekanizmaları gelişmemişti. Bu nedenle sonuç beklenenden çok farklı oldu. Milliyetçilik gibi cemaatleştirici bir yan güç olmadan, tek başına hukukî ve idarî modernleşme, birleştirici değil, tam tersine toplumsal ve ekonomik ayrışmayı, kutuplaşmayı keskinleştiren bir dinamiğe yol açtı. Cemaatçilikleri, milliyetçilikleri kamçıladı. Benzer bir etkiyi bugün de görüyoruz: Küreselleşme, hukuku türdeşleştirip koruyucu mekanizmaları ortadan kaldırarak, farklı düzeylerde cemaatçiliklere, din, dil, cinsiyet veya diğer nitelikler üzerinden kimlik taleplerine yol açıyor.

Küreselleşme döneminin ideolojik/akademik kazanımlarından en önemlisi, ulus-devlet şeklinin tarihî ve normatif anlamda görelileştirilmesi oldu. Bunun nedenlerini somut düzeydeki gelişmelerde arayabiliriz. Ulus-devlet bir yandan yetkisini ve kapasitesini kaybetti, giderek devletler-üstü düzeyde işleyen kısıtları kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Modern devletlerin ilk defa kendi halkları üzerinde tek otorite olarak kabul edildiği 17. yüzyıldan beri derinleşen ve güçlenen bir hükümlanlık eğilimi söz konusuydu; 20. yüzyılda bu hükümlanlık ekonomi üzerinde de kendini gösterdi, devletler ulusal ekonomi yarattılar, burjuvazileri kontrol ettiler. Ama küreselleşmeyle birlikte bu eğilim, sadece ekonomi boyutunda değil, siyaset ve hukuk açısından da tersine döndü: Devletler artık ekonomiyi denetleyemiyorlar, kendi kanunlarını koyamıyorlar, toplumu da vaat ettikleri gibi koruyamıyorlar. Ülkelerde yaşayanlar kendilerine dayatılan ulusal kimliklerin dışına çıkmak istiyor ve yeni olanaklar sayesinde bunda başarılı da oluyorlar; dış dünyayla

ilişkilerinin de devletten geçmeden dolaysız olmasını istiyorlar. İşte bu bağlamda, ulus-devlete alternatif hangi siyasi formlar var diye bir soruyla karşılaşınca, akla ilk gelen yüz yıl öncesi gibi yakın bir geçmişte tarih sahnesinde olan imparatorluklar oldu. İmparatorluklar eğer günümüzde ortaya çıkan taleplere cevap verebileceklerse, o zaman yukarıda sözünü ettiğim ideal tipe yakın bir şekilde tahayyül edileliydi. Nitekim Osmanlı'nın iyimser bir yorumu olarak niteleyebileceğim bir tarihyazımında imparatorluk döneminde grupların, cemaatlerin sorunsuz bir şekilde bir arada yaşadığı, daha sonra Tanzimat döneminde kanunların ve vatandaşlığın evrensellesmesiyle beraber çeşitli gruplar arasında gerginlik ve çatışma çıktığı söylendi. Balkanlar'daki, Ortadoğu'daki etnik çatışmalara çare olarak imparatorluğun geri gelmesi gerektiğini söyleyenler oldu. Hatta ulus-devletten ve milliyetçilikten bunalanlar daha genel bir çerçevede bir "imparatorluk arzusu"ndan söz etmeye başladılar. Bu derlemedeki makalelerde sözünü ettiğim iyimser yorumun izlerini bulacaksınız.

İyimser yorumun pek de irdelenmeyen bir uzantısı var, o da şu: İmparatorluk kendini modern dünyaya uydurma çabasına girdiğinde farklılığı kabul etmesi zorlaşır. Farklılığı kabul etmek yerine, herhangi bir ulusal ideolojisi olmasa dahi, ulus-devlet benzeri bir türdeşleşmeyi proje edinmeye mecbur kalır. Buna zorlayan, devletin altyapısal gücünü artırma isteğidir, yani topluma nüfuz edebilme, elinde politikalarını uygulayabilme araçlarını bulundurma isteği. Bu yönde yapılan şeylerin başında hukuk sistemini rasyonelize etmek, yani herkes için geçerli tek bir hukuk sistemi oluşturmak ve modern anlamda bir vatandaşlık oluşturmak gelir. Bu yukarıdan aşağı modernleştirme, aslında devletin başka devletlerin baskısı altında veya kendi amaçlarını güderken sürdürdüğü bir projedir. Yani, esas olarak top-

lumun talepleri sonucunda ortaya çıkmamıştır; devletin devletler arası arenadaki gereksinimlerinden doğmuştur. Tabii ki toplumun “burjuvalaşmış” bir katmanı da bu projeye destek olabilir, fakat bu katman çeşitli cemaatlerin çok küçük bir parçasını, en üstteki kabuğunu temsil etmekten öteye geçemez. Bu nedenle imparatorluğun esas çözülmesi ulus-devletin modernitesini taklit etmeye yeltendiğinde başlar.

Modernleş(tir)me eğer türdeşleşme olarak görülürse, henüz toplumsal birliktelik yaşamamış bir nüfusun geleneksel koruma mekanizmalarını elinden almak anlamına gelir. Yukarıda sözünü ettiğim cemaat içi hukuk, bu hukukun cemaat birlikteliğini koruma yönünde kullanılması, çeşitli ölçeklerde (köy, mahalle vs.) gündeme gelebilecek karşılıklık ve yardımlaşma ağları, devletin modernleştirici ivmeyi harekete geçirmesiyle erimeye yüz tutar. Osmanlı örneğinde, bu sürecin sonucu, piyasa mekanizmalarının ve akılcı-formel hukukun nüfusun içinde çeşitli düzeylerde kırılmalıklar yaratması, gerginliklere ve çatışmaya yol açması oldu. Milliyetçiliklerin büyümesine izin veren ortam bu dönüşümden kaynaklanmıştı. İşte bu gerilimlerin arttığı dönemde aktivist bir grubun iktidarı ele geçirmesi, sorunlara bir cemaatin diğerlerini ezmesiyle çözüm bulma çabasını gündeme getirdi. İttihat ve Terakki'nin militanları savaşa böyle bir projeye girdiler. Daha sonra, savaş sırasında ve cumhuriyetin kuruluş döneminde, kendine özgü bir bütünleştirici ideolojisi olan, milliyetçilik dozu çok yüksek bir ulus-devlet projesi hâkim konuma ulaştı. Türkiye Cumhuriyeti işte böyle bir dönüşümün sonucunda şekillendi.

Bu anlatılan hikâye şöyle bir soruyu gündeme getiriyor: Eğer ulus-devleti kaçınılması imkânsız bir kader olarak görmek istemiyorsak, insanların kendi cemaatleriyle olan, birincil olduğunu hissettikleri veya düşündükleri ilişkileri,

koruyucu ve yerleşikleştirici boyutlarıyla nasıl muhafaza edebiliriz? Bir yandan hukuk evrenselleşirken, formel ilişkiler hâkim konuma gelip cemaatlerin kendi kendilerini koruyucu mekanizmalarını yıpratırken, bir yandan da cemaati korumak nasıl olur? Karl Renner'in Avusturya-Macaristan imparatorluğu bağlamında söz ettiği "organik vatandaşlık" nasıl hayata geçirilebilir? Tabii ulusal devletler büyüme dönemindeyken bu soruları kimse sormuyordu, çünkü modernleşmenin siyasî çerçevesinin ulus-devlet olduğu tartışmasız kabul görüyordu. Nitekim ulus-devletler de insanların kafasına vura vura, biraz ödül, biraz da cezayla bütün vatandaşlarına bireysel vatandaşlığı öğrettiler. İnsanlar modernleşme öncesi organik cemaatlerinden uzaklaştılar; onun yerine yeni ve üst düzeyde bir cemaat olarak tahayyül edilmiş olan ulusu benimsediler. Oysa küreselleşmeyle beraber ulus-devlete ilişkin şikâyetler de daha güçlü bir şekilde ifade edilince, eski sorular yeniden önem kazandı. Ulustan farklı cemaatler gündeme geldi. Bunların sınırları ulus-devletin sınırlarıyla çakışmıyordu; bazıları ulus-aşırı, bazıları ise daha yereldi. Yeni aidiyetler, yeni kimlikler ulus-devletin vaatlerini yerine getirmesini zorlaştırırken, aynı başarısızlık ulusalın dışında aidiyetlere sarılmayı da hızlandırdı.

Bu makalelerde aranan, "İmparatorlukların çözülmesine nasıl engel olunabilirdi?" türünden bir fantezi veya akademik tartışma üretme çabası değil, çünkü içinde yaşadığımız dönemin belki de en önemli sorusu bu bağlamda ortaya çıkıyor: Ulusal aidiyetin yıprandığı bir dönemde küreselleşmeye uygun yönetim yapılarının nasıl bir organik vatandaşlık modeli oluşturacağı, yani hangi düzeyde, ne tür birliktelik ilkelerine dayanan cemaatleri ön plana çıkaracağı. Kabaca bir paralellik kurarsak, Amerikan hegemonyası altındaki ulus-devletlerin kendi kanunlarıyla ve devletlerin toplumu koruyucu çeşitli mekanizmalarıyla yaşamaları,

imparatorlukta devletle cemaatlerin kurdukları ilişkiye benzemektedir. Hegemonik devlet uluslararası ilişkileri düzenleyen kanunlar koyar, kurumlar oluşturur, ama her devletin kendi içişlerini sürdürmesine, toplumsal koruma mekanizmalarını işletmesine de izin verir. Ama, tıpkı modernleşmenin Osmanlı Devleti'ni zorlaması gibi, globalleşme de hegemonya dengesini bozar. Bütün insanlar için geçerli olması istenen yeni kurallar ortaya çıkar. Örneğin her devletin Washington oydaşmasını kabul etme mecburiyeti, IMF reçetesini uygulama zorunluluğu, devletlerin toplumu koruma kapasitesini eritir. Dünya Ticaret Örgütü'nün dayatmasıyla ticaretin üzerindeki siyasî denetimi kaldırmak, desteklenen ürünlerden vazgeçmek, o zamana kadar düşünülemez düzeyde kapsamlı mülkiyet haklarını kabul edip kendi ürettiği tohumlarda dahi bir şirkete pay vermek, eşitsizlikleri tahammül edilemez boyutlarda büyütür. İnsan hakları, çevre gibi konularda global düzeyde konuşmuş kurallara uymaya mecbur kalmak, toplumsal dengeleleri bozar. Hukukun evrenselleşmesi ve global hukukun giderek organik vatandaşlıktan uzaklaşıp bir dünya vatandaşlığına doğru evrilmesi, bir global anayasanın dayatılması, tıpkı Osmanlı örneğinde olduğu gibi gerilimlere, çatışmalara yol açar. İmparatorluğun çözülüp milletlere bölünmesi gibi hegemonya da bölünmeye yüz tutar, her yerde savaşlar, protestolar, mücadeleler patlak verir. Ya globalleşme bastırılacak ve hegemonya altında milletler düzenine geri dönecektir, ya da yeni bir imparatorluk biçimi ortaya çıkacaktır.

Yine Osmanlı örneğinde olduğu gibi globalleşmenin kurallarını getirenler, öncelikle hegemonik, sonra da diğer devletlerdir. Toplumda ise aidiyetlerini gerçekten global düzeyde tasavvur eden, ilişkilerini, kimliklerini ve çıkarlarını globalleşmeye bağlı olarak düşünen, küçük bir katmandır.

Önemli sayıda insan, belki de çoğunluk, artık hiçbir getirisi olmayan ulus-devletin baskılarından kurtulmak için globalleşmeye sıcak bakmakta, fakat aynı zamanda da koruyucu bir cemaat aramaktadır. Türkiye'deki çoğunluk ise bir yandan ulus-devletten kaçınmaya çalışırken, bir yandan da devletten bekledikleri şeyleri (ekonomik iyileşme, sosyal politika) AB'nin daha iyi yapacağı inancında oldukları için Avrupa yanlısı olmuşlardır.

Amerika'da 2000-2001 konjonktürü İttihat ve Terakî'nin darbesine paralel bir sonuç ortaya çıkardı. O zamana kadar kabul görmüş hegemonyayı, hiç de iyi niyetli olmayan (farklılaşmayı hiyerarşik olarak uygulamaya yönelik) bir imparatorluğa dönüştürmeye çalışan bir grup, iktidarı ele geçirdi. Bu çabanın nasıl ve ne zaman sonuçlanacağını bilmiyoruz. Fakat esas soruyu cevaplamak hâlâ zor: Evrensel bir hukuk düzeni içinde, ulus-devletlerin koruma işlevlerini yerine getiremediği bir durumda, ekonominin yol açacağı gerilimlere hangi merci cevap verecek? Katı liberalizmden taviz veren, sosyal-demokratlaşmış bir dünya düzeni sorunları halledebilir mi? Globalleşme sürecekle ve ulus-devletlerin eski konumuna geri dönmeyecekse, insanların aradıkları aidiyet duygusunu sağlayacak cemaatleri (milletleri) nasıl oluşturmak gerekir? Örneğin, büyük bölgeler (AB, Latin Amerika, Doğu Asya) hem aidiyet ve kültürel bağlantı açısından hem de toplumu koruyabilecek ölçekte etkin olabilecekleri için, bir alternatif oluşturabilirler mi? Umarım aşağıdaki yazılar bu soruların tartışılmasına katkıda bulunur.

BİRİNCİ BÖLÜM

İmparatorluğun Sonu

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyişi ve çöküşü

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyişinin ve çöküşünün tarihinin yazılması âdeta bir ideolojik savaş alanıdır. Bu alanda, yazarın politik tercihleri çöküş öyküsünün seçilmesi açısından belirleyici önem taşır. Birinci Dünya Savaşı'nın sona erişinden bu yana hâkim olan tarih versiyonu, bilinçli bir biçimde veya farkında olmaksızın ulus-devletin perspektifini benimsemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün tarihi de, genellikle, ulusun kendi kaderini belirlemesinin kaçınılmaz bir süreç olduğu varsayımına dayanarak yazılmıştır.¹ İçinde bulunduğumuz dönemde ise, ulus-devlet modelinin

1 Milliyetçiliklerin tarihlerinin son zamanlarda yeniden yazılmasının, bu tercihi fazla değiştirdiği söylenemez. Bu yeniden yazma girişimleri, ulusal idealin inşa edilmiş olduğuna veya sonradan hâkim duruma geçen bir ideolojinin başlangıçtaki yabancılığına dikkat çekerek milliyetçiliğin kendine özgü tarihinin kurgusunu bozarken, anlatı yine de ulus-devletin oluşumu üzerinde yoğunlaşmaya devam etmektedir. Bu versiyonda, kitleler, milliyetçi kimliği veya ulusun kaderine olan inancı doğaları gereği taşıyan gruplar olarak çizilmemektedir, dolayısıyla milliyetçi projeye gönüllü katılımları söz konusu değildir; bunun yerine, devlet inşası hedefi olan bir elitin kendi projelerini yaygınlaştırmayı nasıl

yol açtığı hayal kırıklığı giderek artmakta, milliyetçi paradigmanın dışındaki tarih anlatıları arayışı da buna paralel olarak güçlenmektedir. Bu alternatiflerden biri, devlet oluşumu öyküsünü anlatma girişiminden vazgeçerek ulus-altı madun [*subaltern*] grupların tarihine ağırlık vermek,² bir diğer alternatif de, imparatorlukların çöküş döneminde mevcut olan ihtimalleri araştırmak suretiyle ulus-devlet oluşumunu sorunsallaştırmaktır.³ Benim bu çalışmada izleyeceğim yol, bu ikinci tip sorunsallaştırma biçimine tekabül etmektedir. Bu perspektifin doğmasında rol oynayan unsurlar, imparatorlukların yıkılmasının ardından kurulan devletlerin yol açtığı karamsarlık ve bıkkınlık, imparatorluk tarihinin karşı-olgulara dayalı olarak “iyimser bir okuması”⁴ ve gerçekleşmemiş alternatiflere ilişkin bir nostaljidir. Söz konusu yaklaşım şöyle özetlenebilir: Bütün uyrukların eşit vatandaşlık haklarının bulunduğu, etnik ve bölgesel otonominin tanıdığı anayasal bir düzen imparatorlukları yok olmaktan kurtarabilirdi, böylece dünya milliyetçilik ve ulus-devletin aşırılıklarını yaşamak zorunda kalmazdı. Bu yazının ilk bölümünde, Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılma sürecinde

başardığı öne çıkarılır. Ulusun inşası sürecinin kaçınılmaz olarak ilerleyişinde temel rol, halktan milliyetçi entelektüellere kaydırılır, ama tarihsel alternatifler inceleme dışı kalmaya devam eder.

- 2 Gyan Prakash, “Writing Post-Orientalist Histories of the Third World: Perspectives from Indian Historiography”, *Comparative Studies in Society and History*, c. 32, no. 2, 1992.
- 3 Bu açıdan İslamcı yazarlar, seküler araştırmacılardan daha ileri adımlar atmıştı. İslamcı yazarların Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılmasıyla ilgili analizleri devletin İslamî özünün ortadan kaldırılması üzerinde yoğunlaşır. Böylece suçlu, milliyetçilik değil, Avrupalı ve Hıristiyan efendilerin emirlerine göre hareket eden reformist bürokratlar olmaktadır. Söz konusu bürokratların hatası, yabancı yönetim biçimlerini taklit ederek imparatorluğun altın çağının dengelerini bozmaktır. Başka bir deyişle, bu yaklaşıma göre, modern dünyada varlığını sürdürüp gücünü koruyacak bir İslamî imparatorluk alternatifi daima mevcuttu.
- 4 Arthur Mendel, “On Interpreting the Fate of Imperial Russia”, T. Stavrov, ed., *Russia under the Tsar*, University of Minnesota Press, 1969.

birbirinden farklı iki dinamiğin mevcut olduğunu göstereceğim. Bunlardan ilki, devletin patrimonyal niteliğinin bir ürünüdür; ikinci, yani ulusal ayrılıkçı dinamik ise, Avrupa kapitalizmiyle karşılaşma sonucu ortaya çıkmıştır. Bu dinamiklerin nihaî olarak, imparatorluğun sosyo-politik yapısından kaynaklandığı söylenebilir. Yazının ikinci bölümünde ise, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yılları inceleyerek, karşı-olgulara dayalı “iyimser okuma”nın büsbütün dayanaksız olmadığını göstermeye çalışacağım.

Çözülüş dinamikleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün yapısal nedenlerinin anlaşılmasına yönelik olarak kullanılan iki temel model, bütün imparatorluklar için varolan makrososyolojik alternatifleri içermektedir. Bu modellerin ilki patrimonyal kriz modelidir; klasik bir imparatorluğun, temelde tarımsal bir yapı olduğu ve ülkenin çevre bölgelerinde vergi toplayan devlet görevlileri kullanan güçlü bir merkez tarafından yönetildiği varsayımına dayanır. Bu modelden çıkarılabilecek kriz eğilimleri, imparatorluğun çevre bölgelerini idare şeklinin barındırdığı merkezkaç potansiyelle ilintilidir. Modele göre, taşradaki görevliler vergilerin bir kısmına kendileri için el koyabilir, bunu yaparken yerel eşrafla işbirliği yapabilirler. Şayet yerel eşraf ile bu görevliler arasında bir uzlaşma olursa, bu, pekâlâ başarılı bir ittifaka dönüşebilir, böylece imparatorluk merkezi, bir eyaletin (ve tabii buradan toplanan gelirin) kontrolünü kaybedebilir. İmparatorluk merkezinin gelir toplama potansiyeli, yoğun değil, yaygın bir niteliğe sahip olduğu için, bu kayıplar imparatorluğun topraklarını koruma yeteneğinin azalması anlamı taşır. Yeniden merkezîleşme olasılığı her zaman vardır. Çin hanelerinin tarihinin döngüsel modeli tam da bu alternatife da-

yanarak inşa edilmiştir: Merkeze karşı gelip özerk bir tavır sergileyen bir eyalet valisi, zamanla yeni, güçlenmiş bir merkez hanedanının ilk hükümdarı olarak tahta çıkabilir.

Osmanlı tarihi, hem merkez kontrolünden kurtulma yolunda başarılı hareketlere, hem de hanedan değiştirerek yeniden merkezleşmeye yönelik başarısız bir girişime sahne olmuştur. 18. yüzyıl boyunca İstanbul karşısında özerkliği artıran bir âyan sınıfı gelişmişti. Bunların bazıları köken olarak devletin atadığı yerel yöneticilerdi, zaman içinde belli bir bölgede ilişki ağlarıyla konumlarını sağlamlaştırdılar ve yerel düzeyde ekonomik ve sosyal yaşamın belirleyici bir parçası haline geldiler. Bazıları belli bir yörenin ileri gelenleriydi; çoğu tüccar olan bu kişiler, ekonomik ve politik konumlarını iyiden iyiye güçlendirerek İstanbul'u, kendilerini önce mültezim yapmak, daha sonra valilik, mutasarrıflık gibi yöneticilik makamlarına tayin etmek zorunda bıraktılar. Üstelik bu makamların fiilen kendi soylarına geçebilmesini sağladılar. Merkezin zayıfladığı bu dönemde, Osmanlı padişahları, eyaletlerden asker toplamak ve vergiden pay almak için, yeni ortaya çıkan yerel âyanla müzakere ve pazarlık etmek zorunda kaldı.⁵

Ama, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti, nispeten başarılı bir yeniden merkezleştirme projesini hayata geçirdi, böylece imparatorluğun hiç değilse esas topraklarında, yani Anadolu'da ve Balkanlar'ın İstanbul'a yakın kesimlerinde merkezî kontrolü yeniden kurdu.⁶ Bu süreçte Mısır

5 Bkz. Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", T. Naff ve R. Owen, ed., *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977; Andrew G. Gould, "Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia", *International Journal of Middle East Studies*, c. 7, no. 4, 1976.

6 Osmanlı İmparatorluğu'nda yeniden merkezleşme ve âyanın gelişimi konusundaki daha kapsamlı bir değerlendirme için bu kitaptaki şu yazıya bkz. "Mısır Deneyimi Işığında Türk Burjuvazisinin Kökeni."

bir istisna teşkil etti. Mısır, yeniden merkezileştirme hamlesinden bütünüyle kurtulabilen ve merkezden fiilen kopabilen bir eyaletti, bu nedenle merkezkaç dinamiğin paradigmatik örneğidir: Âyandan çok güçlü bir kimse bu ülkede kendi nispeten özerk devletini kurmuştur. Osmanlı Devleti'nin, idarecileri yerel bağları olmayan vilayetlere atama geleneğine uygun olarak, Makedonya kökenli olan Mehmet Ali Paşa Mısır valiliğine atanmıştı. Ne var ki, Mehmet Ali Paşa kısa sürede, eski iltizam yapısını ortadan kaldırarak bağımsız bir idare kurdu, ardından, kendi idaresi etrafında çıkar ilişkileri ağına dayalı güçlü bir yapı yarattı. Dolayısıyla Mehmet Ali Paşa, imparatorluğun patrimonial kriz dinamikleriyle dağılmasının en mükemmel tarihsel örneğidir.

Mısır örneğinin klasik imparatorlukların kriz dinamikleri kategorisine uyduğunu, Mehmet Ali Paşa'nın tarihte daha sonra oynadığı rol de göstermektedir. Mehmet Ali Paşa, zayıflamış bir merkez karşısında bağımsızlığını kazanan yerel bir idarecinin tipik hareket çizgisine uygun olarak, merkezi, yani İstanbul'u ele geçirmeye çalıştı. Yeni ve güçlenmiş bir hanedanla patrimonial döngüyü tamamlayacaktı. Gelgelelim, burada söz konusu olan yalıtılmış bir Çin İmparatorluğu değildi. Osmanlı İmparatorluğu, Düvel-i Muazzama (Büyük Devletler) arasındaki güç dengelerinde çok önemli bir yer tutuyordu. Mehmet Ali Paşa'yla mücadeleye giriştiği sırada, Osmanlı Devleti modernleşme reformlarına başlamıştı ve serbest ticarete dayanan emperyalizm açısından gayet uygun ve vaatkâr bir yapıydı. Bundan dolayı, Osmanlı tahtında gözü olan Mehmet Ali Paşa'nın kaderini tayin eden, İngiltere ile Rusya arasındaki pazarlıklar oldu.⁷ Mehmet Ali Paşa, Mı-

7 Osmanlı İmparatorluğu'nun Düvel-i Muazzama'yla (Büyük Devletlerle) ilişkisini, İngiliz Dışişleri Bakanlığı perspektifinden ele alan yararlı çalışmalar için bkz. Allan Cunningham, "The Sick Man and the British Physician", *Eastern Questions in the Nineteenth Century, Collected Essays*, c. 2, Londra: Frank Cass,